

DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YÄZKÄND

SEMİH TEZCAN

1. BESİM ATALAY, *Divānū lugāti't-türk*'ün elde bulunan tek nüshasındaki istinsah yanlışlarına bakarak müstensih Muḥammad bin Abī Bakr bin Abī'l-Faṭḥ as-Sāwī *ṣumma* ad-Dımuşkı'nin hiç Türkçe bilmediği kanısına varmaktadır¹. İran'ın Sāve kentinden olan bu müstensihin Türk olmadığı ve Türkçe bilmediği düşüncesine ben katılamıyorum. Sāve ve çevresindeki köylerin halkı (büyük çoğunluğu) bugün bile Türktür. XIII. yüzyılda Türk olmayan bir kişinin (bir Farsın?) oradan kalkıp Şam'a gitmesi, orada Türkçe - Arapça bir yapıtın müstensihliğini yapması akla yakın görünmemektedir. Yaptığı yanlışlara gelince, *Divānū lugāti't-türk* gibi birçok Türk lehçesinden örnekler veren bir yapıtı Türk asıllı da olsa herhangi bir müstensihinin kolayca anlayamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Yapıt üzerinde çalışıldıkça yeni istinsah yanlışları ortaya çıkabilir². Bu yazıda böyle bir istinsah yanlışlığı üzerinde durmak istiyorum.

2. *Divan* III, s. 149 ve devamında şu bilgi verilmektedir: "... Bir takımları da bütün *Māverā en-nehr*'in her tarafını Türk ülkesi saymışlardır. Bu *Yenkend*'den başlar. *Yenkend*'in bir adı da *Dizrūyīn*'dir - sarılığı dolayısıyla - 'Bakır Kale' demektir. Burası *Buḥārā*'ya yakındır. *Afrāsyāb*'ın kızı olan *Kāz*'ın kocası *Siyāvuş* burada öldürülmüştür. Ateşe tapanlar her sene bir gün buraya gelirler. *Siyāvuş*'un öldüğü yerin yöresinde ağlarlar, kurbanlar keserler. Kurban kanını mezarın üzerine dökerler. Göreneklere budur. Bu görüşün tanıdığı bütün *Māverā en-nehr*'den *Yenkend*'den Doğuya kadar Türk ülkesidir"³.

¹ *Divanū Lūgat-it-türk Tercümesi* (Çeviren: BESİM ATALAY), TDK, Ankara, 1940; cilt I, s. XVI.

² Bir örnek olarak *Divan* III, s. 370'te geçen ve şimdikiye kadar *urı* okunmuş olan sözcüğü ele alalım, bkz. *Dizin* s. 296 *urı* 'dere, yol', Gerçekte *اورى* biçiminde yazılmış olan bu sözcük (bkz. *Tıpkıbasım* s. 606, satır, 3) *Divan* I, 89'daki *özi* 'iki dağ arasındaki geniş yol, geçit' ile aynı sözcüktür. yalnızca *j* harfinin noktası unutulmuştur.

³ Arapça aslı: *Tıpkıbasım* s. 509, satır 15 - s. 510, satır 2.

Burada geçen *Yenkend* adının başka kaynaklarda bulunduğunu sanmıyorum.

3. KAŞGARLI'nın *Dizrüyîn* olarak verdiği Farsça ad ise FİRDEVİSİ'nin *Şeh - Nâme*'sinde *Rüyîn - dij* biçimiyle birçok kez geçmektedir, bkz. FİRDOUSİ: *Şah - nâme, kritiçeskiy tekst tom VI*, Pamyatniki literaturı narodov vostoka, teksti, bolşaya seriya II, Moskva, 1967, s. 13 (Index) رویین دژ ; F. WOLFF: *Glossar zu Firdousis Schachname*, Berlin, 1935 (Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935 = Hildesheim, 1965) s. 454. Ayrıca bkz. A. Z. V. TOĞAN: *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s. 19⁴ ve F. STEINGASS: *A comprehensive Persian - English Dictionary*, London 1892, s. 598 رویین دژ 'a brazen drum; name of a fortress' ('pirinçten yapılmış davul; bir kalenin adı'. İkinci anlam *Şeh - nâme*'den alınmış olmalıdır). Farsça *rüyîn* sözcüğünün anlamı Steingass s. 598' de şöyle veriliyor: رویین 'brazen; bell-metal; red, of a red tincture, paint used for the face; name of Farīdūn; of a champion of Irān; of a son of Afrāsyab; of the son of Pirān Wīsa; also of a country'; *diz* sözcüğünün ise şu anlamları gösterilmektedir (s. 518): 'a fortress, castle, or city'. Bizim için önemli olan *rüyîn* sözcüğünün 'pirinç (maden)', *diz* sözcüğünün 'kale' anlamıdır. (*diz* sözcüğünün değişik biçimleri *dij* ve *diz*'dir, bunlar için bkz. Steingass 518, 553).⁵

4. VIII. yüzyılda bir Uygur heyetinin düzenlediği bir coğrafya raporunun bugüne kalmış olan Tibetçe çevrisinde *Baqır Balıq* yeradını bulmaktayız, bkz. J. BACOT: "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIIe siècle" *Journal Asiatique* 1956, s. 141 (Tibetçe metnin 7. tümcesinde:) *ba - ker - pa - lig*. P. PELLIOU bu adı (bkz. aynı makale s. 151) "Ville de cuivre" olarak anlamıştır, (*balıq* Eski Uygurca 'kent' Sarı Uygurca *palıq*, *paluq*, Halaçça *baluq* 'köy'). Bu Tibetçe metin üzerine bir yazı yayımlayan SIR G. CLAUSON ise (bkz. GÉRARD CLAUSON: "À propos du manu-

⁴ TOĞAN bu kentin Türkçe adını *Bakır kale* ve *Beykend* olarak gösteriyor. Nereden alındığı belli olmayan *Beykend* adının KAŞGARLI'nın yapıtından yanlış okuma sonucu ortaya çıkmış olduğunu sanıyorum.

⁵ Bu *diz~diz* sözcüğünden KAŞGARLI MAHMUT da söz etmekte ve bunu Türkçe olarak açıklamağa çalışmaktadır, bkz. *Divan* II, s. 344 ve III, s. 123. Oysa Yeni Farsça *diz* sözcüğünün Türkçeden gelmediği kesindir. Bu sözcük *didā-* 'kale, korugan, kale duvarı' anlamlarıyla Eski Farsçada da bulunmaktadır, bkz, W, BRANDENSTEIN und M. MAYRHOFER: *Handbuch des Altpersischen*, Wiesbaden, 1964, s. 116.

scrit Pelliot tibétain 1283" *Journal Asiatique* 1957, s. 17) PELLİOT'un yorumunu vermekte, fakat "dans une région où le cuivre fait complètement défaut" diyerek kuşkusunu belirtmektedir⁶.

5. Yukarıda 2'de geçen *Dizrüyîn* ile 3'te gösterilen *Rüyîndij* aynı kent olmalıdır. Fakat 4'te geçen *Baqır Balıq*'ı bunlarla birleştirmek için elimizde yeterli kanıt yoktur, amacım da böyle bir birleştirme yapmak değildir. Üzerinde durmak istediğim yalnızca bu kentlere verilmiş olan benzer adlardır. CLAUSON'un "bakırın hiç bulunmadığı bir yer" diyerek PELLİOT'un yorumunu kuşkuyla karşılamış olması yanlıctıdır. KAŞGARLI MAHMUT ise açıklamasında, CLAUSON'un dar yorumunun ötesinde bir düşünceyle bakır, ve piriç madenlerinin kendilerini değil, renklerini esas almıştır. KAŞGARLI'nın bu açıklamasında haklı olduğunu Türkiye'de *bakır* sözcüğü ile kurulmuş yeradlarına bakarak daha iyi anlayabiliriz. *Köylerimiz* (T. C. İçişleri Bakanlığı, İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968) s. 71'de *Bakırboğazı*, *Bakırca*, *Bakırca*, *Bakırçılar*, *Bakırçioğlu*, *Bakırköy*, *Bakırlı*, *Bakırlızaviye*, *Bakırpınar*, *Bakırpınarı*, *Bakırtepe*, *Bakırtolu* köy adlarını bulmaktayız. Bunlara *Bakırdağı* ve *Bakırçay* adlarını da ekleyebiliriz.⁷ Türkiye'nin değişik illerinde bulunan bu adların mutlaka o bölgede bakır filizi bulunmasıyla ilgili olmadığı, bu adlandırmalarda esas olanın o çevredeki arazinin kızıla çalan rengi olduğu kolayca tahmin edilebilir.⁸ Tıpkı KAŞGARLI'nın *Dizrüyîn* üzerine söylediği gibi. Bakırın ya da başka bir madenin adının bir yeradında kullanılması bir renk benzetmesine dayanabileceğinden CLAUSON'un söz konusu itirazını yersiz bulmaktayım.

⁶ CLAUSON bu kentin ikinci hanedan döneminde Köktürk devleti sınırları içinde bulunduğunu kabul etmektedir.

⁷ *Bakırdağı*: Torosların Tahtalı Dağlar kolunda bir doruk. *Bakırçay*: Çandarlı körfezinde Ege'ye dökülen bir ırmak. İstanbul belediyesi sınırları içerisindeki *Bakırköy*'ün adı ise *bakır* ile ilgili değildir. Eski biçimi olan *Makırköy*'den Cumhuriyet döneminde *Bakırköy*'e dönüştürülmüştür.

⁸ Bunun yanında bir yerde bulunan maden filizinin oranın adı ile adlandırıldığı da görülmektedir: Kimi Avrupa dillerinde bakır, adını Kıbrıs adasından almıştır (İng. *cooper*, Fr. *cuivre*, Alm. *Kupfer*; bu adlar Latince *aes Cyprium*'dan gelmektedir). Manisa da adını Avrupa dillerinde 'mıknatıs'ı gösteren *magnet* sözcüğüne vermiştir (Yun. *lithos Magnetes* 'Manisa taşı'). Ayrıca krş. *Eskişehir taşı*. *Erzurum taşı* vb.

6. Türk lehçelerinde *yüz* sözcüğü (ve bunun ses değişikliğine uğramış biçimleri) 'bakır' ve 'pirinç'⁹ için kullanılmaktadır. SİR GERARD CLAUSON'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972) adlı yapıtında bu sözcük üzerine yazdıklarını çevirerek vermeyi yararlı buluyorum; s. 982 ve dev.:

?yabancı sözcük *yez* bir tür bakır alaşımı, belki 'pirinç', bu sözcüğün (Türkçe kaynaklarda) XIV. yüzyıldan önce geçmemesi ilk bakışta yabancı bir sözcük olduğu sanısını veriyor, fakat bu sözcük Mongolcada *ces* olarak 'bakır' için kullanılan asıl sözcüktür ve bunun ilk bakışta Türkçeden ikinci devrede alınmış bir ödünçleme olduğu görülüyor, Dr. Róna-Tas'a göre (Fin - Ugur dillerinden) Mordvinede *sérä* olarak bulunması çok erken bir çağdan beri var olan bir sözcük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sözcük kuzeydoğu lehçelerinde Altay, Koybal, Küerik, Lebed, Teleüt *yes/yés*; Hakasçada *çis*, Tıvacada *çes* 'bakır' olarak yaşamaktadır. Krş. *bakır*, *tunç*. Kumanca XIV. yy. *yez* 'altın taklidi olarak kullanılan bakır ve çinko alaşımı - pinchbeck -' Codex Cumanicustaki Almanca ve İtalyanca kayıtlar. Kıpçakça XIV. yy. *al-nuḥāşu'l-aşfar* 'pirinç' *yez* Bulğatu'l-muştaq 4,9; *yüz* '100'; *yüz* 'çehre') *yüz al-nuḥāsu'l-aşfar ayda(n)* Kitābu'l-idrāk 93; bu sonuncudaki *ayda(n)* ikinci sözcüğün ardından yazılmalıydı, üçüncüsü ise *yez* olarak düzeltilmelidir.

Bu sözcük üzerine PENTTI AALTO'nun da bir araştırması vardır: "Ein alter Name des Kupfers" *Ural-Altäische Jahrbücher* 31, 1959, s. 33-40¹⁰. AALTO, Türkçe sözcüğü öteki dillerden şu sözcüklerle karşılaştırmıştır: Mordvince *ušk'é*, *viskä* 'tel', Çeremisçe *βaj* 'maden', Votyakça *veš* (*azveš* 'gümüş' ve *uzveš* 'kalay, kurşun' sözcüklerinde), Sıryence *iš* (*eziš* 'gümüş', *ozis* 'kalay' sözcüklerinde), Wogulca *βəs* (*ātβəs* 'kurşun' sözcüğünde), Ostyakça *uax* 'metal', Yeniseyce *bése* 'demir', Ostyak Samoyedcesi *kues* 'demir', Kamasça *baza* 'demir' < Ural. *vaške*, Macarca *vas* 'demir', Yurak Samoyedcesi *yesēa*, *weşeä*, Fince *vaski* 'bakır', Ermenice *oski* 'altın', Yeni Ermenice *voski* 'altın' Ossetçe *awzeste* 'gümüş' < Permice *az* 'ak' + *veš* 'bakır', Toharca A

⁹ Pirinç, bakıra çinko katılarak elde edilen alaşımdır, içerisindeki çinko oranı çoğaldıkça alaşımın rengi sarılaşır.

¹⁰ Bu yazının kısa bir özeti için bkz. P. AALTO: "Ein alter Name des Kupfers", *Akten der vierundzwanzigsten internationalen Orientalisten - Kongresses*, München, 1959, s. 615-616.

wäs 'altın', Toharca B *yasä* ~ *ysä* 'altın', Latince *aes* 'bakır, maden, demir, metal', Gotça *aiz*, Eski Hintçe *ayas*, Avestaca *ayanh*; Latince *aurum* 'altın', Solcince *ausom*, Eski Litvanca *ausas*, Eski Farsça *ausis*; Mongolca *ces* ~ *ced* 'bakır' (Buryetçe - *s* > - *t* > - *d*); Tunguzca *jet*, *jät*, Gilyakça *wat*.

7. Şimdi geriye dönerek yukarıda 2'de Kaşgarlı'nın yapıtından yaptığımız alıntıyı bir daha gözden geçirelim. Farsça *Dizrüyîn* karşılığı Türkçe *Yüz känd* olması beklenirdi. Oysa *Yänkänd* يَنكند yazılmıştır. Burada bir istinsah yanlışının bulunduğu sanıyorum. Orijinalde يَز yazılmış olmalıdır (ز biraz uzunca ve ن'a benzer biçimde yazılmış olabilir). Müstensih'in bunu يَنكند olarak okuduğu, yeniden yazarken de يَنكند biçiminde yazdığı anlaşılmaktadır.

Bu sanı doğru ise Türkçe *yüz* 'pirinç' sözcüğü için XI. yüzyıldan bir veri elde edilmiş olacaktır¹¹.

¹¹ R. R. ARAT, Uygurca bir metinde geçen *yiz* sözcüğünü de 'pirinç' olarak anlamıştır (bkz. G. R. RACHMATI: *Türkische Turfan - Texte VII*, Berlin, 1936, Nr. 24/11 ve 25/12). Bu yüzden *i*, *e* ve *ä*'yi büsbütün birbirine karıştıran *Drevnyurkskiy slovar*'da da (Leningrad 1969) *jez* (oku: *yez*) sözcüğü bulunmaktadır. Ancak CLAUSON, *An etymological Dictionary* s. 982 b'de *TT VII*'de geçen bu sözcüğün bir bitki adı olduğunu göstermekte ve *Divan* III, s. 143'te geçen *yiz* 'çığ otu, sele sazi' ile birleştirmektedir (CLAUSON *yé:z* okumaktadır). Böylece *Divan*'da geçen *Yäzkänd* adında bulduğumuz *yüz* 'pirinç' en eski veri olmaktadır.

